

Թախիծ, այնքան թափանցող ու լուին տրտմութիւն կայ ամենուրեք:

Դիմացը, Մէլէնի լեռնաշղթան, որ արեււոտ առտուններու պայծառութեան մէջ իր բարդաշարներուն յատուկ օղակաւորումներով կը ճառագայթէ,—այս անգամ կը հալի, հետզհետէ կ'անդադրանայ, կ'ամպանայ՝ անհունօրէն նրբին մանիշակագոյն մշուշի մը թեթեւ մաքմաշին ետեւ: Պիտի բռնիք թէ աստիճանական աննիւթացումի մը մէջ կը հատնի ան, կը ցնդի ան, խուսափելով հորիզոնին միջնաղ հեռաւորութիւններուն վրայ:

Իրիկնամուտի ցուրտը կը տիրապետէ ամենուրեք: Իբր թէ ըլլայինք չարագուշակ ու աղետաւոր դարնան մը սիմին վրայ, որ կ'ընկրկի, կ'ընկրկի՝ երկինքը կը մսխ, դաշտերը կը մսխն, գիւղն ամբողջ՝ կը գող-գըղայ խոնաւ ցուրտէն, որ կը թռի թէ հոգիներուն խորը կը թափանցէ, հոն սառեցնելու համար բոլոր կարելի յոյսերը:

Ու հովը կը սուլէ, հովը կը հալէ, հովը կը ծծծաղի Ղդախորան, զարանելով պատուհաններուն, զդրգելով փեղկերը, զողացնելով ապակիները... Եւ մտածումս ի գո՛ւր կը փնտռէ իմաստը՝ օրուան մը զատկական այս կեանքին:

Մալխարա ԱՐՏԱՇԷՍ ԾԱՐՈՒԹԻԽԷԱՆԱՆ

Ք Ս Ա Ն Ե Ր Ո Ր Դ Դ Ա Ր Ը ԵՒ Հ Ս Յ Ո Ւ Թ Ի Խ Ն Ը *)

Տիկիներ, պարոններ,

 Ամէն անհատ կրկին հայրենիք ունի իր երկիրը, իր դարը: Մին նիւթական միջավայրն է ուր կը ծնանինք, միւսը բարոյական՝ ուր կը զարգանանք: Ազգութիւնը գումարն է ցեղական՝ իսկ դարը համամարդկային ժառանգութեանց: Ամէն ոք խորիւտ է ինչպէս իր ժողովուրդի՝ իր ժամանակի հարազատն ըլլալուն: Հայաստան է

Քսաներորդ դար. ահա ինչ որ բազմը շնորհած է մեզ՝ միջոցի ու ժամանակի մէջ մեր տեղը որոշած պահուն:

Դժբաղդաբար ամենուն ներուած չէ կրկին հայրենիքները՝ ներդաշնակօրէն սիրել: Թուականի նշոյնութիւնը ազգերու մէջ՝ կեղծիք մ'է. ոմանք միշին դարու թատերարեմիս վրայ են, ուրիշներ կը սպասեն Քրիստոսի թուականին, կան՝ որոնց մէջ նահապետները կրնան գոյութիւններ շարունակել վրանի մ'առջև, առեւակի մօտ, վերալայտով վերադարձող Տօսը դիտելով, առանց հարկ զգալու ո՛ր է նորութեան: Բաղդաւոր են ազգերը որ բոլորովին հին, բոլորովին նոր շրջանի մէջ կ'ապրին. Եւրոպացին՝ մեծ կնդրոններու մէջ, Արաբը՝ իր ովասիսն ուր ուղտի ստուերին անցքը միայն կը տեսնէ: Բայց կան ազգեր՝ որ երկու տեսակին ալ կը պատկանին. — Հայութիւնը մին է ասոնցմէ:

Մեր ազգի մէջ մասը եւրոպական կեանքով կ'ապրի, միւսը՝ ասիական. մեր երիտասարդութիւնը կը կրթուի Երկմուտքի մէջ՝ գործելու համար Արեւելքի խորը: Հակասութիւն կը կայ մեր մտածման ու կեանքին, մեր գաղափարականի եւ իրականութեան, հայ մտաւորականութեան և հայ ժողովուրդին միջև:

Այս հակասութիւնը յստաջ կը բերէ մեր ազգային գոյութեան խորունկ անհասարակչուութիւնը:

Միշտ սկանաւտես օտարներու զարգացման՝ անկարող կը դառնանք գոյութեան տարբեր եղանակ ըմբռնելու. ներկան ճանշնալէ վերջ՝ չենք հանդուրժեր ետ նետուիլ անցեալին մէջ, մեր նախնեաց հետ ապրելու համար. կ'որոշենք մեր ժողովուրդը մէկ թուիչքով հասցնել բարձրութեան վերջին կէտին ուր է մարդկութիւնը: Բայց բնութեան ռիսակալ օրէնք մը կը պահանջէ յառաջել աստիճանաբար: Ոստմով ճանապարհը կը համառօտէ, — եթէ պատճառ չըլլայ անգունդին մէջ գլորման: Թուիչքի յանդգնութիւնը գեղեցիկ է, բայց գահալիծումը վարը կը թափառի անոր հետ՝ իբր ստուեր: Վսեմ է Ալպեաններէն վեր սաւառիլ՝ եթէ վախճանը ողբերգական չըլլայ:

Ինչպէս կարելի է հաւատարիմ ըլլալ թէ՛ մեր ազգին և թէ՛ Քսաներորդ դարուն: Ինչպէս կարելի է մեր ձգտումները համաձայնեցնել մեր

*) Համակրիկ Միխայիլեանը իր այս ամենակամ բանաստեղծութիւնը առաջանց Գաբիի Հայ Ուսանող, Միտքեան Ընթերցանութեան կազմակերպչութեամբ հաւաքման մը մէջ՝ Մայիս 14ի իրիկունը:

իրականութեան, յառաջդիմական գաղափարներուն բոլոր օգուտը հաղորդել հայ ժողովրդեան՝ առանց երկարակեցելու զինք այն փաստներուն որ անխուսափելի են իր վիճակէն և իր ուժէն վեր ձգտող ամէն անհատի, ահա նիւթը որու մասին կ'ուզէի խօսակցել այս երեկոյ։

Յօդուածով մի քանի ցած էի — առանց յուսալու — հայ մամուլի ուշադրութիւնը դարձնել Հայրենիքի գաղափարին շուրջ՝ առիթը տրուած էր երկու կենսական երկերէ հայ խորհողի մը՝ զոր պատիւն ունինք մեր մէջ ունենալու (*): Իր եզրակացութիւնները՝ մեր ամենէն ազդեցիկ կուսակցութեան մէջ տիրապետող՝ չափազանց կարեւոր են, չափազանց կենսական՝ որպէսզի Հայրենիքը իր սովորական չէզոքութեան մէջ ձնայ. պէտք է ընդունել կամ հերքել Թարիղի հայ ուսանողներէն, բանավեճի աւելի կենդանի ձև մը տալու համար՝ ազնուութիւնն ունեցաւ բանաստեղծութեան մը հրաւիրելու Կրկնութենէ խոյս տալու համար է միայն որ կ'ընդլայնեմ նիւթիս շրջագիծը. առիթ ունեւալու համար ազգային արդի խնդիրները շջափելու։ Գրութեան պահանջն՝ ձայնի կը հորսուի ծովերու միմուռնին վրայէն անցնելով՝ շնորհակալութեամբ կ'ընդունիմ առիթը հայրենակիցներու հետ խօսելու ուղղակի, սրտէ սրտ։

Ա.

Քսաներորդ դարու գաղափարները ձեռք ձեռքի առած կը յառաջնեն երեք խմբով. Ընկերական, Գիտական, Գրական։ Արգարութիւնը, չճշմարիտ ու Գեղեցիկը բոլոր գործերու երազն էր. բայց իրաբանները կը քննայ գայն մեծագոյն չափով իրագործել. կ'աճին պահանջները՝ նիւթական կեանքի, մտքի և սրտի։

Ընկերական պայքարը շատերու համար՝ քրիստոնեութեան թշնամին է. բայց աս կը յիշէ — գէթ ինքը — թէ գերիներու ազատարարն էր զո՞ւն է. հրաժարած չէ իր պատմական դերէն Զրկուածներուն համար չաշխատիլը անբարոյական է ինչպէս ըսել։ Ցաւը անմխիթար պէտք է ձնայ, անիրաւութիւնը՝ անվրդով. այս խօսքը պիտի չգտնենք Աւետարաններու մէջ։

Յարակոյսէ վեր է թէ պէտք է օգնել մարդկութեան, և բնականաբար մեր օգնութեան կարօտ եղող մարդկութեան։

Պէտք է Հայութեան աշխատող դասակարգը երջանկացնել. բայց ի՞նչ միջոցով. ահա առեղծուածք։

Մեր մէջ դիւրին եղանակ մը հնարուած է՝ հուսաբարպէս յարմար ամէն կարգի առեղծուած լուծելու. դիտել թէ եւրոպական ազգեր ի՞նչ կ'ընեն։ Բայց մեր կեանքը անոնց կեանքի հակոսեան ըլլալով, անոնք ազատ ժողովուրդներ ըլլալով ու մենք ձնշուած, յաճախ պէտք է ձիշդ անոնց գործածած միջոցին հակառակն ընտրել յառաջ բերելու համար միւսնոյն արդիւնքը։ Նման ենք հին նաւորներուն՝ որ առագաստներն կ'ընէին իրենց միջոցորտի հողմերուն. հարկ է մեր նաւուն մէջ ունենալ մղիչ ուժը։ Նիւթական կեանքին մէջ կը յարողի այն որ արտաքին պարագաներու չի յանձնէր ինքզինք, այլ կ'իշխէ անոնց. նոյնն է մտաւոր շրջանի մէջ. փառք չի՞ կայանար մեծ գաղափարներ սորվելու, այլ քանոնք կառավարելու մէջ. յիշողութենէ աւելի՞ խելքի մէջ պէտք է փնտռել մեր պարծանքը. Գաղափարական այն ասեղին սեւեռած՝ որուն ուրիշները, չենք խորհիլ թէ տարբեր հող մը կայ մեր քայլերուն տակ ու թերեւ անդունդ մը կը մօտենայ անոնց ներքեւէն անցնելու՝ առանց ոտնաձայնի։ Մտածման մեր եղանակը հարկ է նախ սրբագրել, մտածելէ առաջ։

Ընկերակցութեան երկու որոշ միջոցներ կան. Միութիւն, Անջատում. Զինուոր մը բանակի կը խառնուի՝ իր ընտանիքի շահը փրկելու համար. ուրիշ մը խոյս կուտայ ինքզինք միայն խորհելով, երկիրը յանձնելով իր բաղդին. արհեստաւոր մը իր ընկերակիցներուն կը միանայ կեանքի մէջ զօրաւոր ըլլալու համար, ուրիշ մը անոնց գէժ կը խօսի՝ գանոնք նկատելով իր մեծագոյն թշնամին։ Երկու պարագային ալ անձնական շահ մը կը փնտռուի, կամ ընդհանուրի շահին միացած կամ կղզիացած։

Ինքնին իրականութիւնն է որ կը գծու թէ կեանքի այս երկու ձա՞մբաներէն որուն պիտի հետեւինք. Միութիւնը ցոյց կուտայ՝ երբ մեր-ձաւուր շրջանակէն անդին ուրիշ թշնամիներ ալ կան, Անջատումը՝ երբ անհաստական շահը միայն

(*) Կ'ակնարկուի Պ. Մ. Վարանդեանի։

մերձաւոր վտանգի հետ կը բաղխի՝ Հետեւաբար երբ կ'ուզենք հայ աշխատող զատակարգի բարւոքման միջոցը գտնել, պարզապէս հարցունցած կ'ըլլանք. մեր աշխատող զատակարգը Հայութեան շրջանակէն դուրս թշնամիներ ունի՝ թէ միայն իր մէջն է ան։

Ամենքը համաձայն են ընդունելու՝ թէ մեր գոյութեան մէջ կան ճգնաժամի բոլորներն ուր Հայութեան կեանքը վտանգի մէջ է, թէ այդ արիւնքի առիթներուն պէտք է մոռնալ ամէն ինչ և թէ փրկութեան միակ ծածկայ մը կը մնայ, — Գիտութիւնը։ Ամէն ոք կ'ընդունի թէ Հայութեան համար՝ պատերազմական գրութեան մէջ՝ զատակարգի պայքար գոյութիւն չունի, բայց կ'ուզէի հարցնել թէ ե՛րբ կը դադարի պատերազմի փրձակը, ե՛րբ է որ կը ապառնացուի մեր գոյութեան. այն պահուն ուր թիւրք խուժածոր խողողելու կ'ենլլէ. բայց, պարուններ, նիւթական հարուածները չեն ամենէն աւելի ազդի մը մահաբեր. խաղաղութիւնը մեր ամենէն վտանգաւոր խաբեբան է. դաշոյնէն զատ՝ նեկտարի խառնուած թղթն այ կայ։ Կայ մեր դէմ՝ օնդական պայքարը, դիւանագիտութեան ձեռքէն մղուած. իր հարուածը չափուած է ուղղակի մեր սրտին։ Ան կը ջնայ ազգային գգացմանց աղբիւրը ցամբեցնել։ Վտանգը գրեթէ հրապուրելի է հոն. որովհետեւ քաղաքակրթութեան մ'անուամբ կուգայ։ Կայ մեր դէմ՝ օնքնաշակիւն պայքարը որուն միողները աշխատողն և հարուստը չեն զանգանգի ճայ՝ անուան ներքեւերկուքն այ միասին պիտի տուժեն, և թշնամուղն օգտակար ծառայութիւն մը պիտի մատուցանեն՝ իրարմ բաժնուած ժամանակ։ Հայ աշխատաւորին իր բաղաւորագոյն հայրենակիցն է միայն նեցուկը, ապուէնը. անկից բաժնուած ժամանակ պէտք չէ յուսալ որ հրէայ, յոյն կամ թիւրք հայրենասէր մը անոր գառն ծակատարքին վրայ արտասուէր։ Կայ վերջապէս կրօնի գանազանութիւնը՝ Արեւելքի մէջ աշխարհի խոր, պատճառ աշխարհ լուռ ատելութեանց և որուն համար ո՛չ միայն զատակարգի, այլ ազգերու անգամ տարբերութիւն չկայ։ Վերջապէս ամէն ապագայի մէջ ուր թշնամութիւնը կրնայ գոյութիւն ունենալ՝ այլեայլ ձեւերով չը սպառնայ Հայութեան. խաղաղութիւնը՝ իրողութենք, անմիջապէս երբ կուռի եղանակը կը փոխուի։

Մեր կեանքը պատերազմի գիշեր մ'է ուր բաղխումը արդէն զագրած է, բայց ուր աւելի դիրքին դո՛ւ պիտի երեւանք՝ երբ մոռնանք մութի ու լուսութեան մէջ պատրաստուած դաւաճանները։

Վարկեան մը սակայն աչքերնիս փակենք տխուր իրականութեան, մարդկային նոր ընկերութիւնը երազելու համար. շնորհնք մեզ — քանի որ ուրիշները կը պնանան— ենթադրեալ խաղաղութիւն մը։ Բայց եթէ վտանգի փոթորիկը հորիզոնին վրայ յանկարծ կանգնի։ Ո՞վ կարող է երաշխաւորել թէ միութիւնը նոյն հետայն պիտի իրագործուի։ Հայ մոռաւորականութիւնը կարող է այդ բոլորէն մոռնալ ամէն ինչ. բայց ի՞նչ պատասխան պիտի գտնէ նուազ հրահանգուած տարրերէ։ Ո՞վ կ'երաշխաւորէ թէ թղթ պիտի չտան գիրենք նեցող զատակարգի մը — որովհետեւ այդ պարագաներուն հայ ժողովուրդի աշխատող մասն է որ աւելի զո՛հեր կուտայ — միայնութեան մէջ փնջուածը։ Բոլոր մը բաւական է պալատ մը կործանելու, բայց ոչ նաեւ բարձրացնելու. ատելութեան ծնունդը աւելի երազ է քան սիրոյ դարձը. անբաւարար շուտ կ'իրագործուի, միութիւնը՝ երբեմն դուրս մը գործն է։

Բայց կարելի է նոյն իսկ տարակոյսի ենթարկել թէ հայ ընկերական կեանք մը գոյութիւն ունի։ Թաճախ կ'երեւակայեմ՝ հայ գիտնական մը — և մեր մէջ չեն պակսիր այս գերին յարմար զարգացած անհատներ — որ մոռնար եւրոպական ընկերաբանութեան հրահանգները, բաց ի մեթոտն՝ Արեւելեան ընկերաբանութիւն մը գրելու համար. Ասիոյ քարտէսին առջին դիտելու համարական։ Ինչ ունին առանձնական. կլիման, դարաւոր զրացիութիւնը ո՛ւր կը միացնեն գիրենք, կրօնը և ցեղը ո՛ւր կը բաժնեն. ո՛ր գեղը պէտք է հասարակաց ըլլայ՝ ո՛րն առանձնական։ Այս գիտնականը պիտի կարենար ապացուցանել՝ թէ շատ երեւոյթներն որ հայ կեանքի մաս կը նկատուին, իրմ մեծագոյն ամբողջի մը կը պատկանին, ցոյցաւորներն են շրջապատող ասիական կեանքի. թիւրք պաշտօնայի մը Տոգբեբանութիւնն է որ յաճախ երեւան կուգայ անգլիականութեան՝ Պէտք է ուրեմն պատճառը վերցնել՝ արդիւնքը խափանելու համար։

ինչ օգուտ յստակել վտակ մը հրր թերութիւնը աղբիւրին մէջ է, մաքրել անիւ մը՝ որ տղմոտ ճանապարհէ պիտի անցնի. պէտք է խորհիլ ամենէն առաջ աղբիւրին ու ճանապարհին վրայ:

Հայոց համար բնկեալական գործունեութեան առաջին սկզբունքը պէտք է ըլլայ՝ զայն երբէք չսահմանափակել հայկական շրջանակի մէջ: Անօգուտ է յուսալ թէ մահմետականներու մէջ ցրուած Հայութիւնը կարելի է բարոյապէս կղզիացնել և ընկերական դրախտ մը կազմել անկէջ: Դիւրին է այդ, երևակայութեան մէջ բայց ոչ նաև իրականութեան՝ ուր ազգ մը կապ ունի միշտ ուրիշ ժողովուրդներու և պետութեանց հետ, մասնաւոր երբ տիրապետողն անոնք ըլլանք Աւրեմի հայ մտաւորականութիւնը իր ընկերական պայքարը պէտք է գետնեղէ հայ շրջանակէն դուրս, ընդհանրացնել բոլոր Թուրքիոյ վրայ, ամբողջին պէտք է սկսի՝ ինչպիսի համար մասնականին. իր քարոզներու լեզուն պէտք է ըլլայ ամենէն առաջ և երկար ժամանակ՝ Թուրքերէն: Եթէ հայ ընկերաբաններ իրենց բոլոր ուժը կեդրոնացնեն Հայութեան մէջ՝ ու պիտի յաւաքէ ուրիշ ազգերի գատուած — որովհետև անոնց պետական կազմը, կրօնքը, ցեղական շահասիրութիւնը, և մասնաւոր խոհեմ իրապաշտութիւնը նոյնքան յարմար հող չընծայեր ընկերավար քարոզներու — և Հայութիւնը պիտի ընկնայ այն պատուաբեր բայց կործանարար միայնութեան մէջ որ իր բոլոր անցեալի սխալն է և իր ապագայի վտանգը: Յիշաւի, եթէ կայ տեղ մը՝ ուր կղզիացումը ամէն ձիգ՝ կ'ոչնչացնէ, ընկերական պայքարի դաշտն է. անոր ուժը ամբողջի՝ աշխատակցութեան մէջն է. մասնական շարժումը կը նշանակէ հոն՝ պարտութիւն, վիճակի վատթարացում: Ինչ օգուտ — օրինակի համար — հայ աշխատողներու ցոյցերէն, երբ օտար ազգեր այնքան բազմակերպ կ'ընեն ինչն է հայ դրամատերի տրամադրութեան տակ: Ընկերական գործացման մէջ Հայութիւնը պէտք է ընթանայ Թուրքիոյ միւս ազգերուն հետ բացարձակապէս միաբայլ: Հակառակ պարագային ան սահմանափակ է զոհ երթալու ինչպէս ջոկատ մը, որ բանակէն կը զատուի, օգտակար ծառայութիւն մը մատուցանելով թշնամեաց՝ որոնց փաստելու անկարող ըլլալէ զատ՝ պիտի չկարողանայ իր գոյութիւնն

իսկ պաշտպանել: Միայնութիւնը. — ահա մեր դարաւոր թշնամին: Թուրքիոյ բոլոր ազգերուն մէջ ձեւաւորուած հայ ընկերական գործունեութիւն մը, պատմական մեծագոյն դեր մ'է, խոհեմագոյն գործեալներով մը, և կը համապատասխանէ քաղաքական այն ուղղութեան որ լաւագոյն արդիւնքներ ստացաւ ընդհանուր Թուրքիոյ բարեօրման աշխատելով, քան ջնաւելով զատել Հայաստանը իր պատմական և աշխարհագրական շրջանակէն, զայն բացառութիւն մը ընելու համար: Թաւաքել աւելի դանդաղ, բայց մեծագոյն զանգուած մը քարշ տալով: Թաղմութեան լաւագոյն միջոցը գահավէժ նետուիլը չէ, այլ գիտնալ սպասել՝ մինչև անոր ապահովումը:

Բայց այն ժամանակամիջոցին ուր Հայութիւնը պէտք է կանգ առնու մինչև օտար ազգեր հասնին իրեն և արակցին հասարակաց գործունեութիւն մ'ունենալու համար — միակ տրամաբանական գործունեութիւնը որ կարելի է — ոչինչ կ'արգիլէ հայ կուսակցութիւնները աշխատել ի նպաստ Հայութեան գործաւոր դասակարգին. աշխատիլ՝ ոչ թէ անջատող պայքարի միջոցով — որովհետև եթէ պայքարը օգտակար է ազգ մը լծացեալ վիճակէ հանելու համար, պէտք է գիտել սակայն որ Հայութիւնը արդէն արտաքուստ հարկ եղածէն աւելի առիթներ կ'ընդունի մաքառելու, — ո՛չ թէ իրարու կասկածելի ընելով հայ հարուստ և աշխատող գաղափարները — վստիքի տեսանք որ երկուքն ալ հասարակաց ու միշտ սպառնացող թշնամիներն են — այլ Միութեան ճամբով, Հայ աշխատաւորը իր շահը բարգաւաճ պիտի տեսնէ ընդհանուր Հայութեան շահին մէջ. պիտի բարեօրէ իր դիրքը նոյն իսկ հայ հարուստին միջոցաւ:

Երեւակայեք յիշաւի վայրկեան մը թէ մեր ընկերական-գործիչ կուսակցութիւնները յայտարարեն թէ առանձին հայկական-ընկերական դատ մը չեն ձանձնար, այլ թէ իրենց նպատակն է ամբողջ Թուրքիոյ անտեսական կազմակերպութեան բարեօրումը՝ որովհետև կոսիում ունի նաև ազգայինը, թէ մինչև միջազգային ընկերական պայքարի մը հնարաւորումը Թուրքիոյ մէջ՝ միայն բաւոյական միջոցներով պիտի ջանան հայ աշխատաւորը երջանկացնել, փու-

Թով պիտի տեսնուի թէ կարելի է իրական մեծագոյն արդիւնքներ յառաջ բերել խաղաղ ճամբով, քան բուռն միջոցներով՝ որ արդէն հետզհետեւ իրենց հմայքը կը կորսնցնեն մարդկային անքան մէջ, իբրեւ աւելի փնտաւար և հակազնեցութեան նպաստող:

Ամէն օր կը հրաւատենք առատաձեռնութեան նոր օրինակներ հայ հարուստ գասակարգին մէջ՝ ի նպատակ ազգային կրթութեան կամ այլ բարձրագոյն հաստատութեանց. կան օտաճող, հայրենասիրութեան և բարոյական զարգացման շարժառիւթներ որ անոր ուշադրութիւնը կարող են դարձնել նաև հայ աշխատող դասակարգին վրայ, եթէ սա չներկայացուի իբրեւ թշնամի մը՝ այլ իբր եղբայր: Ետեւս պատճառներ. հայ դրամատէր մը ինքնին պիտի խորհի հայ աշխատողներու վիճակի մասին, եթէ ապահով ըլլայ որ միւս կողմէն պիտի փոխադրուի ազգի ազգիցի կուսակցութեանց բարեկամութեամբ և արհեստագործութեամբ. հայրենասիրութեան պատճառներ. ազնիւ զգացումը, որ այնքան գեղեցիկ ներշնչումներ կը թելադրէ հայ բարերարներու, իր մեծամեծ ուշադրութիւնը պիտի դարձնէ այն գանգաւածին ուսկից կը ծնանի մեր բոլոր մտաւարկան և նիւթական ուժը. բարեգործութեամբ ամուսնանալու գեղեցիկ փառասիրութիւնը յարմարագոյն անարկայ պիտի չգտնէ քան ժողովուրդը ինքնին, ժողովուրդը որ համազօրութիւնն է բոլոր դասակարգի, բոլոր սրտերու, բոլոր սերունդներու. վերջապէս բարոյական պատճառներ՝ զոր ներացած կրթութիւնը, զգայնութեան զարգացումը զպրոցներու և մամուլի շնորհիւ կարող է յառաջ բերել: Պէտք է ընկերավարութիւն քարոզել ո՛չ հայ աշխատաւորին, այլ հայ հարուստին. աշխատութեան զգացումը աւելի արդիւնքներ յառաջ պիտի բերէ վերջնայն միջոցաւ՝ քան առաջնայն անգոր և փնտաւար ձգտումներով: Եթէ խաղաղ միջոցներու աներեւոյթ բայց հրաշագործ ուժը անբաւական է այս “նիւթապաշտ աշխարհի” մէջ հայ աշխատաւորին աւելի հանդուրժելի դիւր մը տալ. պէտք է ցուիլ միայն որ ճակատագրէն դատապարտուած ենք զուրկ ձեռք լաւագոյն միջոցներու. եթէ դեռ մը հարկ եղածին չափ զօրաւոր չգտնենք, այդ պատճառ մը չէ թոյնին դիմելու:

Մէկ քանի օր առաջ, Տիկնայք և Պարոններ, առիթ ունեցաւ Մայիս 1ը տեսնելու Փարիզու մէջ. ամէն փողոցէ կայծակի արագութեամբ կը թռչէին կառախմբեր. անոնց կանգ առած պահուն, ամրոյն մը կը ժայթքէր գունդերէն. բազմութիւնը հեղեղներու երեւոյթն ունէր. կը ծովանար քոնքորտի հրապարակին վրայ: Եմէնքը տեսական զգեստով պննուած էին. նորածին կանաչութիւն մը՝ կուրծքերու բարակումը ըզգալով, զարնան օդը կը շնչէր: Վերը ամպեր կը դիպուէին, տօգոյն լոյսի մը տակ. գէմքերու վրայ զարդովը յոյսի ցոլքին կը խառնուէր: Եմրոյն կը դիպուէր բողբոյ ժամադարալայրը, բայց զայն պրաւուած կը գտնէր վիշապազօրքէն: Զրահներն և գարգմանակները շողեր կ'արձակէին արևուն տակ՝ վարժ այնքան անիրաւութեանց, և ժպտող՝ գաղափարապաշտներու վրայ: Գարբուր ծանրութիւնը կը ծնչէր հոգիներու վրայ: Անցեալը կանգնած էր հոն իր անձափանց զրահով, յաղթական. ապագան տոնող ամբողջ կը շրջէր կանաչութեանց մէջ, լուսն՝ բայց հետզհետեւ աւելի զրգուող առիւծի նման, բողբոյ իրաւունքէն անգամ զրկուած: Կը ձեռնէին “այսօրուան” վայելողները՝ “վաղը” ուրախութեամբ ուրիշներու թողլով. յուսախաբութեան միջոցը կը ծնէր, յոյսի ցոլքը կը մարէր, կանաչութիւնները կը տօգունէին, և տեսարանը միակ արտայայտութիւն մը կը մնար. — տառապանքի եղբայրութիւնը: Ապագան՝ սուրիներու սպառնալիքին առջև՝ հետզհետեւ կը հեռանար, կը կորսուէր, հորիզոնէն անհետացող ամպերու նման:

Խորհեցայ, պարոններ, որ հայ երիտասարդ մը, ակնատես այսպիսի տեսարաններու, անխուսափելի կերպով պիտի ենթարկուի ամբողջ մագնիսականութեան. այնքան պիտի տոգորուի իր մէջ արդարութեան զայրոյթը, տեղւոյն մտաւոր միջոցաւ այնքան տեսական կերպով պիտի տիրէ իր հոգւոյն, որ նոյն յուսմաներով պիտի մտնէ նաև իր հին երկրին մէջ. ինչպէս օտար լեռնով մտածելու վարժուած միտք մը կ'աղաւաղէ իր լեզուն, մտքի վարժութիւններն ալ յաճախ իրականութիւնը կ'այլափոխեն սարբեր ձեւերու և գոյներու՝ անգիտակցաբար. օտարացման ամենէն տիուր աստիճանն է շանդրագունալ նոյն իսկ այդ օտա-

բացումը: Բայց փոխադրեցէք մտքով մեր հայ-
րենիքի մէջ Պալիսի Աի տեսարանը. չեմ կործնե-
ր որ նոյնքան խաղաղ վերջ ունենար ան և կարելի
ըլլար վերագառնալ նոյն ծամբէ առանց զայն
տեսնելու արամբ ներկուած կամ ծածկուած
դիակներով: Խորհեցայ, Պարսններ, որ եթէ
Եւրոպայի ամենէն զարգացած կեդրոնին մէջ
գաղափարականը դեռ աշխարհ չհեռու է, իր-
ականութիւնը դեռ աշխարհ անողորմ, ինչպիսի՜
յանդգնութիւն է փորը ազգի մը համար մարդ-
կութեան ամենէն մեծ աւելորդութիւնը լուծելու
եղբւ, ինչպիսի խղճահարութիւն՝ ինքզինքը
սկզբունքի անհաւատարիմ նկատելը, երբ իր
աւթամանակեայ գործունէութիւնը զատէ հե-
ռաւոր գաղափարականէն, — ազգի մը համար
զոր բռնաւոր անհատը կը ճնշէ, զոր բռնաւոր
ցեղեր ընդեւ կը փորձեն:

Ազատութիւն կ'ազդակներ յաճախ առանց
խորհելու, որ լաւագոյն ազատութիւնը մտքինն
է տխուր է գերի ըլլալ հոգեբանօրէն՝ նոյն իսկ
անկախութիւնը փետուած պահուն: Պէտք է խզել
կորովի բազմով մեր ամէն կապերը դրքերու
պատկառելի վարդապետութեանց հետ և փո-
խարքել ողմտութեամբ ամենէն բնական բնագ-
դը, անհատական եւասիւրբութիւնը, — ո՛չ շա-
համոլ և անիրաւ, այլ բարոյական եւասիրու-
թիւնը, — ազգային գործունէութեան սպա-
րեզին վրայ: Ահա ամենէն պարզ ծամբան ազ-
գային ձախտագրին վրայ խորհելու, առանց
փառասիրութեան, առանց նախապաշարութեն-
քու, առանց օտար տարրի ենթարկուելու:

Ռուսոյ իր խոստովանանքներուն մէջ
կը պատկէ թէ Նիկիտոն գտնուած ժամանակ
հանդիպեցաւ հայ ընտանիքի մը յաճախ այցե-
լութեան եկող նոյնազգի վաճառականի մը փոխ-
տաքովն՝ որ անմիջապէս որոշեց. — ինչպէս իր
սովորութիւնն էր—նոյն զգեստով շրջել յիս մի-
անգամ կիրակի օր անոյ՜ հանդիսապէս ժողո-
վըրդեան ներկայանալու՝ շարունակեց մինչև իր
մահը նոյն դարու հայկական գգեստը կրել
ժիլիստիային մէջ հայ ազատականութեան պատ-
կերը կը փափագիմ տեսնել. ապա՜ տ իմաստասի-
րութիւն, եթէ կ'ուզէք, բայց գտնէ, բայց յա-
մենայն դէպս՝ ազգային տարազով:

Բ.

Քաններորդ գարու մեծ շարժումներէն մին

է գիտականը. ո՛չ որ կարող է անտեսել անոր
օգուտները՝ Հայութեան պէտք է զայն ըն-
դունիլ իր բոլոր յորգութեամբ, բոլոր ձիւ-
ղաւորութեամբով: Կարելի չէ գանգատիլ —
առանց արտունջի մասնաւոր վարժութեան — թէ
Հայութիւնը հետամուտ չէ գիտութեան. բայց
եթէ իր ձիգը ազատ է պարտաւէ՛ ո՛չ նաև գոր-
ծի եղանակը: Էլիզէ Ռըքլիա ֆրոնտալի հնա-
րածանօթ կշտարհագիրը՝ Հայոց համակող՝
հետեւաբար գիտողութիւնը կ'ընէր. "Հայերը
իրենք գիրենք չափազանց լուրջի կ'առնեն. թէ-
պէտ քանակի բանաստեղծներ ունին՝ գեղեցիկ
ոտանաւորները չեն դաշիր իրենց սրտին. գի-
տական գրականութեան միայն կարևորութիւն
կուտան": Եւրոպական ազգերու մէջ հմտութիւնը
նիւթական կշտարհ կ'ապահովէ՝ ուսուցչապետա-
կան սպարեզին մէջ. զարգացած անձերու բազ-
մութիւնը իւրաքանչիւր անհատը կը ստիպէ իր
հողի անձուկ սահմանին մէջ մնալու. հմտութեան
յայտանք նորութիւնները աւելի շօշափելի ըլ-
լալով՝ մտաւորական համար աւելի ապահով
ձանապարհ հը բանայ յաճախ դէպ ի համարաւ:
Այս պատճառաւ. եւրոպական մտաւոր կենքի
մէջ՝ ու մասնաւորապէս գերմանականին՝ հմտու-
թիւնը ուշագրութեան արժանի երեւոյթ մը կը
դառնայ: Նոյն եւանդը յաճախ փոխադրուած
կը գտնէք նաև հայկական շրջանակի մէջ առանց
ո՛ և է ստոխձանաւորման, առանց ո՛ և է փոփո-
խութեան, — ազգի մը մէջ՝ որ վերածնութեան
խորհրդաւոր բողբէն մէջ կը գտնուի: Գեղեցիկ
գրականութեան հանգեպ հմտութիւնը այնպիսի
դիրք մը կը ստանայ յաճախ մեր մէջ որ Հայ
ազգը երեւոյթը կ'առնէ ծերուկի մը որուն մէջ
ի վաղուց ցամքած է ամէն աղբիւր գգայնութեան
և աւելի, որուն համար ամէն ինչ որ դրական
չէ ու շօշափելի՝ սոգոյն ցնորք մ'է, որ այլևս
անկարող է գրեթէ ըմբռնելու. այլ միայն օգ-
տակարը. — երեւոյթը կ'առնէ դպրոցականի մը
որ լուրջ միտք մը կը նկատէ ինքզինք՝ իմաստա-
սիրական — օրինակ թիւ — գիրք մը կարդալ
կարենալուն համար. ինչ փոյթ թէ անկարող է
ո՛ և է նոր խորհրդածութեան, բաւական է որ
հարկ եղածին չափ յիշողութիւն ունի ուրիշ-
ներու յայտնութեանց կատարելապէս տեղեկակ
ըլլալու համար:

Առանց ուրեմն ամենէն առաջ հմտութեան
գիրը չափազանցելու ի վնաս ճշմարիտ գրակա-

նույն ժամանակ, ուսկից ուղղակի կախում ունի ազգի մը հոգեկան վերածնունդը, առանց վերջինս չեղանկարելու անտարրերութեան մէջ, իբրև Հնդկ-կուսական կամ Ամերիկայի հրապարակաբար ըստ իրար կիսմայի մէջ փոխադրուած, պէտք է համոզութիւնը մշակել ծրագրով, գաղափարով անոր ծիւղերը՝ իրենց հայ ազգին նկատմամբ ունեցած կարեւորութեան համեմատ, վերապէս հրաւիրելով զայն հայրենասիրութեան գինուորներու, ոչ թէ միայն անհատական օգուտի կամ հաճոյքի, ինչպէս կարելի է ընել մեծ ազգերու մէջ: Համոզութեան հանրային օգտակարութիւն տալու համար՝ պէտք է ան բաժնուի երկու որոշ ձեւերու միջոցով, մին եւրոպական լեզուով, միւսը՝ հայկական:

Ըստ բաւականի նկատի չառնուիր թէ եւրոպական համալսարան մը ինչ կերպով կրնայ օգտակար ըլլալ ազգային շահերու: Հոն է որ մասնագիտութիւնը ուսուցչական կ'անցնի ունեւորներ իրիտասարգութեան, վերջինէս՝ հասարակութեան: Համարած ծանօթութիւնը համալսարանէն կ'ելլէ մեծ միջոցաւորի մէջ, կը ժողովրդականանայ, կը կերպարանափոխուի համակրութեան և սիրոյ: Հայութիւնը ջանացած է միշտ իրեն նպատաւոր դարձնել կամ գէթ ծանօթ, եւրոպական ժողովուրդներուն հասարակաց մտածումը: արդ այս երկուքին միջեւ անջրպետը այնքան մեծ չէ եթէ գիտնանք իբրև միջնորդ գործածել ուսուցչական և ուսանող երիտասարդութիւնը: Բայց այս արդիւնքին հասնելու համար հարկ է որ հայ-մասնագիտական երկերը հրատարակուին եւրոպական լեզուով: ունինք այնպիսի գանձեր, զորս գիտական աշխարհը պիտի ընդունի անյաբօքէն: Ինչո՞ւ հրատարակել հայ լեզուով այն գրութիւնները՝ որոնց մեր ազգը գեաւ պարտք չունի քնահաստոյն ըլլալու և որոնցմով հետաքրքրուողները կը գտնուին այլուր: հայ մտաւորականութիւնը աշխարհ անտեղեակ չէ եւրոպական լեզուներուն որպէս զի իրեն համար կորուստ մ'ըլլայ մասնագիտական գործերու եւր. պական լեզուով հրատարակումը:

Այս միջոցը թող պիտի տայ հայ բանասէրին գործածելու փառական խիստ մեթոտը՝ զոր հայ հասարակութեան համար ամբողջու ստիպուած էր: Այսպէս մասնագիտութեան ամենէն հա-

մեծտ հոգին վրայ աշխատողը կը դառնայ գրեթէ հայրենասէր գործիչ մը՝ տարածող իր ազգի համբաւին: Համայնարանը ամէն պիտութեան համար միջոց մ'է իր ազդեցութիւնը զօրացնելու: Եթէ չունինք այսպիսի հաստատութիւններ, կարող ենք եւրոպականները ամենայն դիւրութեամբ նոյն նպատակին գործածել: Հայերէնի պէտք է վերապահուին այն գրութիւնները՝ որ ժողովրդեան մէջ պիտի սփռուին մասնագիտութեան եւրոպացութիւնները և պիտի խօսին անոր սրտին: Այսպէս հայ գիտական գրականութիւնը պիտի շնորհայանայ այլ ևս իբր հին սիւներու և քանդակներու կոյտ մը, այլ ամբողջական շէնք, սահմանուած մեր գանձերուն թանգարանի ըլլալու:

Գարուս ամենէն մեծ յատկանիշն է հաղորդակցութեանց դիւրացումը: անջրպետը կը սպառնա: կը հռուի մարդս միջոցին հետ: հաղորդակցութիւնը պատմութիւնը կը փոխէ: Բայց իր տեսանկերուն մէջ կարեւորագոյնն է գաղափարի փոխանակութիւնը: ասոր առաջին միջոցն է լեզուն: կը հասնինք ինչորոյ մը որ ներկայապէս հայ մամուլը կը գրադեցնէ և որուն վրայէն կարելի չէ անցնիլ լուսնեայն:

Իհարա հայութիւնը չէ որ կը գտնուի երկու գաւառաբարբառի միջև ընտրելու հարկին մէջ: շատ ազգեր անցած են այդ շրջանէն: ամենէն առաջ պէտք է պատմութեան հետ խորհրդակցիլ: Կենսքը հոն է իր անշեղիկ ընթացքով: Գրական լեզուն բնական է միայն մէկ գաւառի համար (օրինակ իտալերէնը՝ Թոսքանայի) և արհեստական միւս գաւառներու համար (Վենետիկ, Նափոլի, Հումո): Այդ գրական իտալերէնը ելած է Ցանդէի արքայութեանէն: հանձարի երկը գրական կեդրոն մ'եղաւ, ապագայ գործերու կապալարը: Ֆրանսայի մէջ լեզուական միութիւնը յառաջ եկաւ քաղաքական կեդրոն նացիոն: Իլ տը Ֆրանսի լեզուն յաղթանակեց վերջնականապէս երբ Ֆրանսուս Ե. զայն յայտարարեց պաշտօնական լեզու: Ֆրէնչէի քաղաքակրթութիւնը, ֆարիզու գերիշխանութիւնը տիրապետող տարրեր եղան:

Այսպէս գրական լեզուի միութիւնը յառաջ եկած է միշտ բունապետութիւնէն մը, մտաւոր կամ քաղաքական: Ուստի կատարեալ հաւասարութեան մէջ ձուլում յառաջ չի գար: միւս-

թիւնը մէկ մասի տիրապետումն է. տիրելը առաւելութիւն մը կ'ենթադրէ. Պոլիս և Թիֆլիս նմարներու նոյն մակարդակին վրան են: Եթէ պատմական անցեալով ապագան գուշակենք՝ հայ երկու գաւառաբարբառներու միութիւնը յառաջ պիտի գայ 1) կամ՝ երբ ամբողջ հայութիւնը գտնուի մէկ տիրապետութեան ներքեւ և Հայութիւնը մտաւոր մէկ մեծ կեդրոն ունենայ և կամ 2) երբ ունենանք կրթական հեղինակութիւն մը — ինչպէս նախարարութիւնը՝ եւրոպական տէրութեանց մէջ — որ մեր բոլոր գպրոցներուն միակ կրթական ծրագիր մը ընծայէ և միջոց ունենայ զայն գործադրելու:

Շաղթայեղ լաւատեսութիւն հայկաւոր է կրկին լուծածներէն մին կամ միւրը ներկայագէտ կարելի նկատելու համար: Բայց եթէ երբեք այդ առիթներէն մին ներկայանա՞ր՝ որ գաւառաբարբառը պիտի յաղթէ: Պէտք է դիտել որ պոլսահայերէնը քնքուշ է, կովկասահայերէնը կորովի: Արդ, լեզուներու պայքարին մէջ, միշտ փափուկն է որ կը յաղթէ, Հռովմայեցիք տրեքիին Արեւելքի և սկսած յունարէն խօսիլ, Փրանկները ողողեցին Գաղղիա և ինքն զգրելի ներու լեզու առին Բնական փառապատմութեամբ՝ ամեն քաղաքականացեալ մարդ կը իրողի շինական շէշտէ և փափուկ լեզուն կը նախընտրէ, եթէ նոյն իսկ հրապուրուած չըլլայ ներգաշնակութեան հմայքէն Բայց երաժշտական արժեքէն դուրս՝ պոլսահայերէնը ամեն տեսակետով ստորին է կովկասահայերէնէ. նախ պոլսահայերէնը հարկ եղածին չարի աւարտիւքառ չէ՝ լեզուաբանօրէն՝ հին և նոր բարբառի միջեւ եղած ամենէն կենսական տարբերութիւնն է նոր լեզուի վերլուծման ձգտումը. հինը մէկ բայով կը բացատրէ ինչ որ նորը ժամանակով ու գերբայով. (լատ. amor, իտ. sono amato, գգ. je suis aimé, մե.) վերլուծման այս ուժը պոլսահայերէնի մէջ շատ մասնական է. չեմ սիրեր, պիտի ետքամ: Ընդհակառակն առասպալներէն ո՞չ միայն Փրանսերէնի պէս կրաւորականը վերլուծած է (տեսնուում եմ) այլ նաև ներգործականը (գտնում եմ): Ուրեմն պոլսահայերէնի համար լեզուաբանական անխուսափելի յեղաշրջում մը կը սպասէ՝ որ հաւանօրէն պիտի ըսնէր եմ սիրեր, եմ սիրուեր փոխանակ կը սիրեմի (ինչպէս կարելի է ժխտականէն գուշակել). արդ

կովկասահայերէնը անցած է այդ շրջանէն. տեսնում եմ, գտնում եմ, հաւատարի շէմարիտ, միջպգային իմաստով աշխարհաբարբ: Ստորգ է որ կովկասահայերէնի քանի մը ձևեր գրաբարէ աւելի հնոի կ'երեկին, օրինակ ից բացառականը (քաղաքից). բայց այդ գրաբարի յոգնակի բացառական մ'է (ի բանից, ի մասունից) ընդհանրացած նաև եզակիի մէջ. Ճիշդ ինչպէս Chasteau(x) միայն յոգնակի ձևը տիրած է նաև եզակիի՝ փոխանակ հին Chastelst, են. կովկասահայերէնի մէջ ողջ ձայնաւորներ կը հնչեն. տեսնում եմ, գտնում եմ, հաւատարի ձևեր են գրեթէ և հայերէնի մէջ վերջընթեր շէշտի գեղեցկութիւնը կ'աւելցնեն. եթէ լեզուն մաս մ'ունի ազգային նկարագրի մէջ (ինչպէս կարելի է մտածել՝ իտալերէնը, գերմաներէնը, ֆրանսերէնը գրեթէ խոսող ազգերու հետ համեմատելով) կովկասահայերէնը բարոյական բարձր արտայայտութիւն մ'ունի, օրինաւոր և ժառանգական գերշիշխանութիւնէն զատ՝ զոր ունեցած է միշտ Արարատ մեր պատմութեան մէջ:

Քաղաքական և կրթական երկու միջոցներու պակասին շնորհիւ՝ գաւառաբարբառներու ձուլումը ներկայիս անկարելի է: Դժուար է որ պոլսահայ գրող մը, օրինակի համար, սկսի կովկասահայ լեզուով մտածել՝ առանց ինքն ալ երրորդ գաւառաբարբառ մը ստեղծելու, ինչ որ ներկայ գրութիւնէն չարագոյն վիճակ մ'է: Թողլով ուրեմն ինչդիր հնարող գրագէտ խուսիին հաճելի ժամանց մը տալ հայ մամուլի ընթերցողներուն՝ պէտք է խորհիլ թէ ինչպէս կարելի է զաղափարներու հաղորդակցութիւնը աւելի սերտ ընել Հայութեան երկու գանգառաներուն միջև: Դպրոցներու ու ժողովրդեան մէջ պէտք է տարածել կրկին բարբառներու փոխադարձ կանոնաւոր ուսումը, այնպէս որ ամենէն կատարեալ հասկացողութիւնը հաստատուի կովկասուն և Թիւրքահայաստանի միջև. ամեն դիրք երկուքին համար հրատարակեալ ըլլայ: Եթէ այս առաջին աստիճանը դեռ չենք կրցած իրագործել՝ ի զուր և յուսալ բարձրագոյնին, — նոյն լեզուով գրելու: Անտարակոյս գաւառաբարբառներու տարբերութիւնը կը մնայ միշտ իրբև մեծ գիծ մը, բայց կը յիշեցնէ Զուլիգերիոյ այն անդունդները՝ որոնց վրայ առկախ կամուրջ մը չեստուած է. մարդս կը գրօսնու

դատարկութեան վրայ, կը շրջագայի անգունդին վերև, կ'ընտանենայ, կը խոսակցի անոր հետ՝ իրր ամբողջութեամբ գազանի մը ծայտէր:

Գ.

Գեղարուեստական գրականութեան մէջ ալ գարն է որ կը տիրապետէ մեր մէջ, առանց հակազդի գտնելու անհատական ձեռնարկի, ազգային ձգտումը: Հայութիւնը կը հետեի ժամանակակից նորութեանց. վերջինը կատարելագոյնն է: Գրականութիւնը կը շփոթուի նորոյթի հետ: Թիւրքահայերը օգնութեան կը հասնին Քրիստոսի անկապաշտ դպրոցին: Ռուսահայերը՝ աւելի ազգային՝ կ'ենթարկուին սակայն Ռուսաց իրապաշտ գեղարուեստին: Լէօնի «Ռուսահայոց գրականութիւնը» բազմաթիւ վաւերագրեր ունի այս երկրորդին և մեծագոյնն է այս երկն իրքին: Ինչ կարող է փրկել Հայութիւնը այդ հասարական ուղղութիւններէն, տալ իրեն վերջապէս ճշմարիտ գրականութիւն մը:

Ծանօթութիւնը յալիսեմական գեղարուեստին:

Մտածնագրական պատմութեան խոր ուսումնասիրութիւնն է որ Հայութեան պիտի ցուցնէ գրականութեան մէջ միշտ մնայուն տարր մը՝ մինչ դպրոցները կը ծնանին ու կը մեռնին, ինչպէս գոյացութիւնը նիւթի մշտափոփոխ ձեւերուն սակ: Մեծ գրականութեանց ուսումն է որ Հայութեան պիտի տայ մարդկային փորձառութեանց արդիւնքը, պիտի արգիլէ զինք կրօնէի իրր սխալ ապացուցում ծամբայ մը. նա պիտի ցոյց տայ անկապաշտութիւնը — օրինակ իմ — Խոսիլոյ մէջ ԺԸ դարէն ի վեր ծաղրական դարձած Seicentoի գրականութեան անուամբ. Քրիստոսի մէջ այն ուղղութեամբ զոր Միդիեր Precieuses ridiculesով կը ծաղրէ: Օտարականը հիւրասիրելէ առաջ հարկ է քննել որ մի՞ գուցէ յանցաւոր մ'ըլլայ՝ կանխառ զատապարտութիւն կրած:

Բայց նոյն իսկ գեղեցկութիւնը շահեկան ըլլալու համար կարօտ է եղականութեան մը և այս եղականութիւնը կը գտնուի ազգային նկարագրի մէջ: Պէտք է տալ ոչ միայն գեղեցկութիւնը՝ այլ անոր հայկական տիպարը: Ոչ միայն հոգի պէտք է շնչել քանդակին, այլ հայկական հոգի:

Ոգի:

Այս բառը այնքան կրկնուած է, այնքան սոժոյշ որ իմաստը դատարկուած կը թուի. ամենէն մեծ դժուարութիւններէն մինն է որոշակի ծանշնայլ ու սահմանել թէ ինչ է «հայկական ոգի»ն: Արհեստագէտը իր գործին կէսը հասած է արդէն, երբ կը հասնի այս ծանօթութեան: Պէտք էր տարիներով վիճել մամուլի մէջ ճիշդ կերպով հասնելու համար ըմբռնումի մը՝ որ իրր կազապար պիտի ծառայէ մեր գեղարուեստին, մեր գրականութեան, մեր կեանքին:

Հատեր ազգային ոգի տուած կը համարին իրենց վեպին, երբ տեսարանը Հայաստանի մէջ է, երբ զիջագները Միհրան են ու Հուշան, երբ միջադէպերը միայն թշուառութիւն կը ներկայացնեն: Անշուշտ արեւելեան շրջանակ մեծ հրապոյր մ'ունի, բայց պէտք է շփոթել թեղական գոյնը թեղական ոգիի հետ:

Ազգային ոգին ամենէն առաջ հազարաւոր տարիներու կիրք մըն է, կիրքը այն անհատին՝ որուն սէրը միշտ զուրս է իր շանտակէն, որ կը տանջուի ամէն րոպէ հակասութեան մէջ գտնելով իր տենչերն և արտաքին աշխարհը, որուն մէջ ճնշումը արգաբանութեան մոլորանդ պաշտամունքը յառաջ բերած է, կիրքը այն անհատին որ խորտակուած կը զգայ իր բոյր կեանքը, որ զինք աւելի մեծ կ'ըմբռնէ քան որքան ծակատագիրը կրնայ յայտնել, որ կը համոզուի թէ աշխարհք եկած է միայն իր ազնիւ եռութեան ողնացումը տեսնելու: Հայկական ոգին՝ Արգաբանութեան ողբերգական սէրն է:

Բայց ոչքան այդ հոգին մատնիչ ու դաւաճան կը գտնէ իրականութիւնը, այնքան աւելի կը սիրէ կեանքը, երբ բնութեան պատկերը կը կանգնի անոր մէջ. կեանքը՝ ընդհանուր իմաստով՝ կեանքը՝ անջատուած պատմական պարագաներու բազադրութիւններէն: Ատող հոգի մըն է, որ կը զգայ սակայն թէ սիրելու համար ծնած էր: Հայութիւնը կեանքի գրեթէ հելլենական ըմբռնումն ունի. անոնք որ հայ հոգին միայն յուսահատ ներկայացուցած են, տեսած են անոր մակերևոյթը: Հայը իր մեռած պահուն կը հառաչէ զէպի Դուսաւարդի արշալոյսը. փողերու և թմբուկներու յիշատակի հետզհետէ հեռացող արձագանքը անոր մշտական քունը կ'օրորէ:

Բայց կեանքի սէրը յառաջ կը բերէ շինող Ուժի պաշտամունքը: Կան ազգեր որոնց գեղարուեստական մեղմ բնագոյր իրենց հաճելի կ'ընէ ինչ որ տեսուր է. արիւնալի, գերեզմանական. հետեւաբար կ'ամփոքնուր, մահճ, պատերազմը: Հայութիւնը կը սիրէ հասկերով զարարութեան դաշտերը, հովիտներուն մէջէն բարձրացող երգերը, կեանքի փայտը: Բոլոր ազգերու մէջէն մերինն եղաւ ամենէն առաջ պաշտօնապէս քրիստոնէութիւնն ընդունող: Քրիստոնէութիւնը Արիւյ կրօնքն էր:

Արդարութեան հաւատացողը լաւագոյն աշխարհ մը կ'երկարգէր. կեանքի սիրովը կ'ուզէ որ ան անվերջ ըլլայ. ամէն ինչ հայ սիրտը կը տանի Հաւաքօքին: Մեր հին գրականութեան մէջ՝ համեստ ձեւերուն տակ՝ ծածկուած է ամենէն բարձր զգացումը. յաւիտեանականութեան, անվերջ գեղեցկութեան անշարժ տեսիլքը: Այդ հաւատքը դիտելով Ֆինք մեր ազգային հոգին կը համեմատէ գերմանականին: Աստուծոյ տեղ երբեմն բնութիւնը կը գրաւէ, կամ ընկերական դաւանանք մը. բայց Հայը կը մնայ միշտ Արեւելցի՝ նոյն մոլեռանգ հաւատացեալը. կրօնքի հակառակորդներն անգամ՝ միայն անոր առարկան փոխած են. Ազգը աշխարհ մարտիրոս տուած է Ազատութեան՝ որքան երբեմն քրիստոնէական կրօնքի:

Այ մէկ ազգի մէջ թերեւ աշխարհ ժառանգութիւն կայ հեծննոսութենէ ո՛րքան Հայոց մէջ. բնութեան պաշտամունքը կը շարունակուի իր մէջ իբր գեղարուեստ. հայ բանաստեղծութիւնը գիցարանութեան շարունակութիւնն է: Բնութիւնը հայ ժողովրդեան քնարերգութեան մէջ կեանքի ոսկեգոծ շրջանակ մը չէ, այլ ինքնին հոգի մ'է, կտիարդական ձեւերով յայտնուող Տոգի մը, որ ուղղակի յարաբերութեան մէջ է մերինին հետ: Հայը կը խօսակցի ձեան և ամպին հետ այն զգացմամբ՝ որով հեծանոսը կ'աղօթէր արեւուն և լուսնին: Գոգաւար է գտնել գրականութիւն մը ուր բնութիւնը իբր գեղեցիկ զարգարանք մը գործածուելու տեղ այսքան կենդանացած ըլլայ, աշխարհ ընտանեցած: Բնութիւնը հայկական զգացումներու կեդրոնավայրն է. սիրտը կը կապէ Աստուծոյ՝ որ իր յօրինողն է, անցեալին՝ որմէն գերեզմաններ ունի, հեռաւոր սիրելիներուն՝ զորս միշտ կը

տեսնէ, Ապագային հետ՝ ուր արդարութեան դարու մը տեսլարանը պիտի ըլլայ:

Այսպէս բնութեան ամէն անկիւնէն զմայլութներ կ'իջնեն հայ հոգւոյն մէջ, դաշտերուն վրայ տարածուող լոյսի նման: Այնքան հանդարտ զգացումներ իրենց բազմութեամբ կ'իրքի կը փոխուին. կը ձուլուին, կը կեդրոնանան, արտասայտուիլ կ'ուզեն: Բայց բազմակները անկարող են երկրագունտը պարփակելու. հայ հոգին կը դառնայ գեպ կ'Անհատը, անոր մէջ գտնելու համար Բնութիւնը՝ այս անգամ իբրեւ միակ էակ մը, իրապէս կենդանի և խօսուն: Հայ քնարերգութեան մէջ թելուրու նոր ըմբռնում մը կայ. մէկը իբրեւր բազմութիւնը կը նշանակէ. անհատը՝ բնութեան գեղեցկութեանց ամբողջութիւնը: Նոյնն էր մեր նախնեաց համար. Անահիտը՝ անձ մ'էր, բայց բնութեան մեծ մաս մը պատկերող:

Ինչպէս պատմութեան և գրականութեան՝ հայ հոգին է մեր իրական կեանքին մէջ. հոս յամու կամքն է ան՝ կուս. յայտարարած արտաքին՝ աշխարհի գէմ. չի՛ սարսափիր անձնօթէն, ապագային դատարկութիւնը զինքը միայն կը հրապուրէ՝ ինչպէս ջուրի անվերջ հորիզոններ յանդուգն նաւորդը. բազմակներդին է որ անցեալին մէջ ու ներկային՝ գիտէ անակրեկալ յաղթանակի մը հասնիլ: Կը մեկնի դուրկ ամէն սիրօց. չի՛ գիտիր ո՞ր ավին վրայ կ'անց պիտի առնու. բայց գիտակցութիւնը իր հետն է: Աշխատանքը իրեն համար վայելք մ'է. գոգաւարին՝ ինչ առարկայի վրան ալ հանդիպին գործի հմայքն է իրեն համար, որովհետեւ պիտի ապացուցանէ իր եսին ուժը. աներեւոյթ պատերազմ մ'է, որ լուութեան մէջ յաղթութեան երգ մը կը լսէ:

Հայ հոգին է վերջապէս իւրաքանչիւր անհատի մէջ, ինչպէս գոյնը իւրաքանչիւր առարկայի: Իւրաքանչիւրի արեան մէջ խօսող ձայնը աւելի որոշ պիտի հնչէր, եթէ համոզման սխալ ուղղութիւններ — ինչպէս յաճախ կը պատահի — չխեղաթիւրէին մեր խառնուածքն և զգացումները՝ տարբեր ձանապարհներ բանալով անոնց:

Քսաներորդ դարը կը հրաւիրէ Հայութիւնը գործելու միջազգային ասպարէզի վրայ: Պոյիս կեդրոնն է ուր Հայը յարաբերութեան կը մտնէ

բոլոր ազգերու հետ: Այս շրջանը ուրիշ անգամ անցած է մեր պատմութենէն, այն դարուն՝ ուր Համիտի բնակարանէն Հայ թագաւորի մը նայուածքը կ'իշխէր Մարմարայի, ուր Սրմբատներ ծովեցիքի վրայ թափառուն, հոսմեակն կայսրութեան համար օրէնքներ կը խորհէին: Կարող պիտի ըլլա՞նք ապագային նշնպիտի պատմութիւն մ'յանձնելու. այս դարուն մէջ՝ որ անցնողի հետանկար մը պիտի գտնայ, պիտի ներկայանա՞նք մեր նախնեաց պատիւով: Մայրաքաղաքիս Ադգ. Գրադարանին մէջ հանգիսեաց անձանթ գրքի մը. « De l'Introduction des Arméniens catholiques en Algérie » par Barbier du Bocage. հեղինակը 1836 ին Գրանայի կառավարութեան կ'առաջարկէ Ալժիրի մէջ Հայ գաղութ հաստատել զայն շուտով ցարգայնելու և արդի քաղաքակրթութեան հասցնելու համար. թուարկելով Հայ ցեղի ընդունակութիւնները: Կարելի է սակայն տխուրութեամբ հարցնել թէ Ալժիրիէն անապատները զարդարելու առաջ, ի՞նչ ըրած ենք մեր երկրի ամառութիւնները ծաղկեցնելու համար և թէ Մաւրիտանացիները դատարարակելու հրաւիրուող պղզը ի՞նչ ըրած է իրապէս հասնելու համար Բաններոյ գարուն:

Սակայն ինչ ալ եղած ըլլայ մեր ձիւերուն ալիւնք, յարգանք կը պարտինք մեր հայրենիքի հերոսական կամքին:

Հին հայերու համար ամենէն մեծ տուն էր ժամանակի նորոգումը, բնութեան վերածնունդն հետ հետ. մնանորը՝ ցարնան եղանակին: Յաշտիշատի տաճարներու մարմարներուն վրայէն Հայ քնարներ կ'ողջունէին պայծառ աստղերու վերագարձը. հայ թագաւորը՝ իշխաններուն հետ ընդ առաջ կ'ելլէր առաջին ծաղկներուն: Աշինչ կը գտնեմ աւելի հայ հոգին խորհրդանշող:

Երբ կը տեսնեմ մեր յարումը դէպ ի նոր գաղափարները, կարծեմ՝ նոյն պաշտամունքը տեսնել թարմութեան, յոյսի: Հին մեղեդիներու արաքական մ'է որ իբր հովիտէ հովիտ գեւ կը կրկնուի դարէ դար, հոգիէ հոգի:

Կը սիրեմ այդ գեղեցիկ հանդէսը. ինչ որ կ'ուզէի ըսել այս երեկոյ այն է միայն որ մի՛ գուցէ զոհ մ'արեան արատը նետուի մեր բագնին վրայ, հառաչ մը խղճուի հասարակաց ուրախութեան մէջ՝ ինչպէս այդ հին տօներուն:

Փարիզու հայ գաղութը ներկայացուցիչներուն մոտաւոր ամէն ասպարէզի մէջ. մատենագրութեան, երաժշտութեան, նկարչութեան, քանդակագործութեան. կը ներկայացնէ միութիւնը՝ Հայութեան և Բաններոյ դարու: Կը մաղթէի նոյն միութիւնը ամբողջ Հայութեան համար, ո՛չ թէ ասիական, այլ ինքնայոժար հարսանիքով: Եւ այն ատեն Հայ կեանքը զուարթ պիտի ըլլայ իբրև յաւիտենական տուն մը դարնան:

Հ. Կ. ՅԷՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Փարիզ, 13 Մայիս 1911.

Ա Ն Օ Թ Ի Ն Ե Ը

Այն իրիկուն գիւղին վրայ կը ձիւներ. Պարսէզներէն կը լրսուէր ձայնն ահաւոր Շրեպալիին անսրաւ:
Լուռ էր. կարծես կեանքը այնեղ կայծ առ կայծ Սրբերուն մէջ կը մարեր:
Դուրսը մութին մէջ դըմբում՝
Շուներն ամէն դուռի առջեւ կ'ոռնային:
Եւ այն իրիկուն գիւղացիները բոլոր՝
Կիրակմուքի աղօթքին՝
Հայցեր էին իրենց ծերով Աստուծէն
Խաղաղութիւն ասխարհին...:
Հալը մ'արցունքոտ աչքերով
Պանդուխտ գաւակն ուրիշ խաղրիկ չէր եկած
Աղօթքին մէջ էր յիւեր.
Եւ սրգաւոր մայրերը սև թողերով
Մեռելներուն համար իրենց մոռցրած՝
Բազկասարած՝ Աստուած պապէն կապուելի՛
Լոյս, լոյս էին պաղպաքել:
Եւ առն դարձած՝ ամէնքն հիմա մըսխտոհ
Ունկընդիկով Հովին ձայնին և մահուան
Երեսնին խաչ կ'հանէին:
Եւ կ'ոռնային, կ'ոռնային
Շուներն ամէն դուռի առջև կ'ոռնային...:

Գործառուր շատ, ծառ հնուի էր գիւղէն.
Պէտք էր երթայ երկու օր
Երկու ամբողջ գիւերներ.
Հարկ էր ցերեկն երեք հեղ
Կաղամախին տակ հանգիլի
Որ շուք կու տար մօր մը պէս
Աղբիւրակին հայրենի:
Երեք հեղ մեք հոն նըսած
Կը պատմէին փոխի ի փոխ
Ձուլում՝ դարեր, խոր ցաւեր...